

اصول طراحی زائر سرای میان راهی با تاثیر پذیری از عملکرد کاروانسرا های ایران

عباس اکوانی^۱

^۱ کارشناسی ارشد معماری

چکیده

هدف از انجام این پژوهش تاثیر طراحی کاروانسراهای ایرانی بر زائر سرا های بین راهی در ایران بوده است. در این تحقیق نوع پژوهش روش توصیفی -تحلیلی بر مبنای مطالعات کتابخانه ای -اسنادی و مقالات موجود در سایت های معتبر بوده است. در این مقاله سعی شده ابتدا به پیشینه تاریخی کاروانسرا ها در ایران بپردازیم و پس از آن به بررسی و و پیشینه زائر سراها بخصوص زائر سرای میان راهی سپس اصول طراحی و تفاوت ها و شباهت ها میان این دو را مورد بحث قرار دهیم چرا که قدمت کاروانسرا ب دوران های بسیار دور برمی گردد ولی زائر سرا ها در دوران ورود اسلام به ایران و بخصوص مذهب شیعه در ایران به وجود آمدند در حالی که همان شکل تغییر یافته کاروانسراها می باشند و تعداد انگشت شماری کاروانسرای با ظرفیت زائر پذیری در ایران داشته ایم که به عنوان نمونه موردی از آن نام برده شده و مورد بررسی قرار گرفته است. می توان گفت عنوان گردشگران مذهبی و معنوی یا همان زائران از آن زمان جایگاه جدیدی برای خود باز کرد که این زائران پای پیاده به دیدار معشوقان خود شتافته اند کدر این موارد نیاز به منزل گاهای بین راهی که نام زائر سرا بخود گرفته اند که این زائر سرا ها عموماً در کنار مرقد امام زادگان و مکان های مذهبی بوده اند. زائرسرا نوعی مکان اقامتی است که بیشتر در نزدیکی امامزاده ها و اماکن مذهبی بنا می شود. شهرهای مذهبی مانند مشهد و قم دارای تعداد زیادی زائر سرا هستند. زائرسراها ممکن است همانند هتل دارای اتاق ها و سوئیت های مجزا باشند. اما معمولاً مورد استفاده گروهی کاروانهای زیارتی قرار می گیرند. در این مقاله توانسته ایم اصولی را که شامل تنوع طراحی شباهت جزئیات-سنت سبک-امنیت-اقامت-معنویت-هندسه-فضا-که می توانست اصول مشترکی میان کاروانسراها وزائر سراها باشد را تشریح کنیم ودر اختیار خوانندگان قرار بدهیم.

واژه های کلیدی: زائرسرا بین راهی، کاروانسرا، زائرسرا، اصول طراحی زائرسرا، معماری کاروانسرا، اصول طراحی کاروانسرا

مقدمه:

انسان ها پس از غارنشینی و تکامل توانسته اند سرپناه امنی برای خود بسازند و در اقلیم ها و قومیت های مختلف این سرپناه ها به شکل های مختلف و معماری متفاوت ساخته می شدند و انسان ها نه تنها برای سکونت و منزل مسکونی بلکه برای مسافرت و سفرها هم نیاز به منزلگاهی در میان راه ها پیدا می کردند. در کشور ایران از دیر باز چاپارخانه ها ک جهت رساندن نامه به نقاط مختلف کشور و همچنین تامین امنیت جاده ها بودند که کاروانیان میتوانستند در کنار آنها شب را سر کنند و اما پس از آن این مکان ها تکامل یافتند و تبدیل به کاروانسراها شدند و کاروانان و مسافران در این مکان ها با امنیت شب را به صبح می رسانند و این کاروانان نه تنها تاجران و مسافران بوده اند بلکه مسافران بین شهر های مختلف بوده اند بعد ورود اسلام به ایران و وجود مرقد مطهر امامان در کشور ایران بعضی از این مسافران پیروان و زائران این امامان بوده اند ک در این مقاله به شبهات و تفاوت های این بناها و برخی از موارد مشترک طراحی و معماری آنها را مورد بحث قرار دهیم و با بررسی نمونه های موردی کاروانسرا های بین راهی نکات مهم را مورد بحث قرار داده تا در اختیار خوانندگان قرار داده باشیم این موارد اصولا از مقالات و کتب و سایت های مختلف گرد اوری و مورد تفحص قرار گرفته و با ذکر منابع در جهت ارجاع خوانندگان گرامی مشخص شده اند.

پیشینه تحقیق

سوالات تحقیق

۱- آیا اصول طراحی زائر سرای بین راهی و عملکرد کاروانسرا های ایرانی رابطه معنا داری وجود دارد؟

فرضیات تحقیق

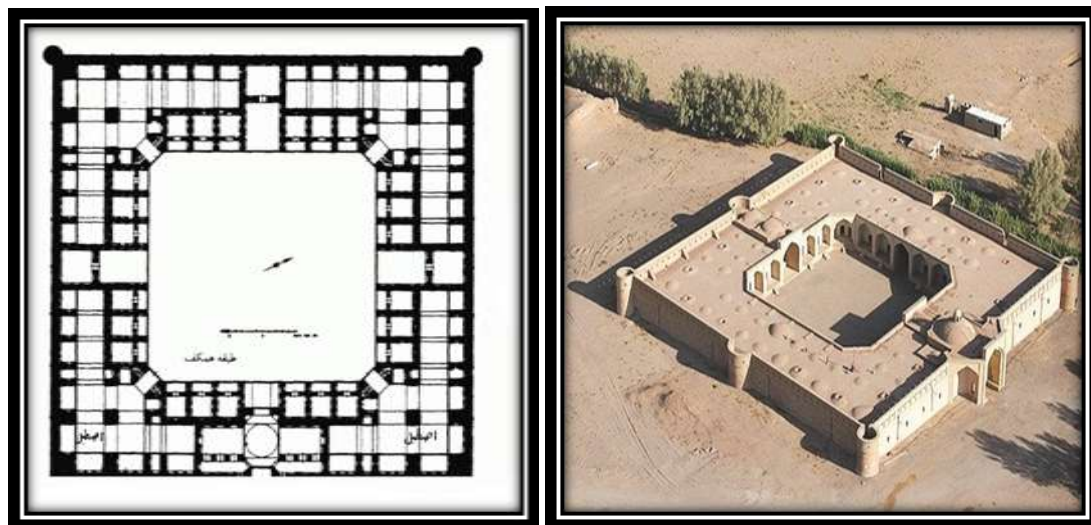
چنین به نظر میرسد بین اصول طراحی زائر سرای بین راهی و عملکرد کاروانسراهای ایرانی رابطه معنا داری وجود دارد.

نگرشی بر تاریخچه کاروانسرا های ایران

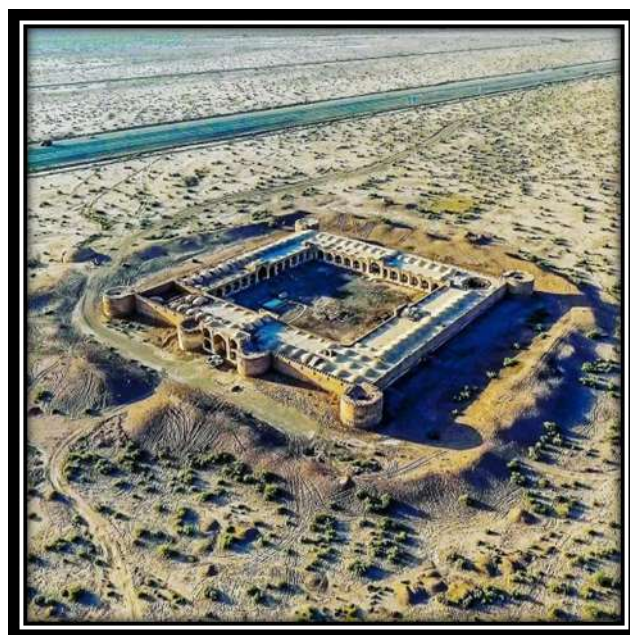
نیاز انسان به سر پناه و مامن نه تنها در سکون بلکه در سفر هم از روزگار باستان مورد توجه بوده است. در ایران زمین از گذشته های بسیار دور آثار و مظاهر از این گونه پناگاهها و استراحت گاههای بین راه دیده میشوند که بسیاری از آنها را میتوان از نظر شیوه ساختمانی از شاهکارهای معماری و هنری عصر خود به حساب آورد. در ایران باستان ایجاد این گونه بناها با ویژگی های گوناگون در هر شهر و روستا جاده های حاشیه کویر و معابر کوهستانی به نام های مختلف چون رباط و کاروانسرا روبه توسعه و گسترش نهاده و احداث کاروانسرا در ایران سابقه ای بس قدیمی داشته و طبق منابع تاریخ، ایران در احداث کاروانسراها و همچنین سیستم ارتباطات مبتکر و پیش قدم بوده است.

منابع تاریخی حکایت از آن دارد که هخامنشیان پایه گذار ایجاد بناهای مورد بحث ما هستند، هرودوت مورخ یونانی در کتاب پنجم خود، از منزلگاهایی گفتگو میکند که توسط هخامنشیان بین شوش و سارد ساخته شده بود. این مورخ از یکصد یازده بنای شبیه کاروانسرا (چاپارخانه) نام میبرد که در فاصله ای حدود ۲۵۰۰ کیلومتری بین پایتخت هخامنشیان و بابل ساخته شده و کاروانیان ۳ ماه آن را طی میکردند. گرچه نمونه ای

از بناهای یاد شده از عهد هخامنشی به جای نمانده ولی روشن است که در آن زمان نیاز وافری به ایستگاههای بین راه و امنیت رفاه کاروانان وبالاخره پیک های مخصوص احساس میشده است(قاسمی، فرید، ۱۳۹۴)

شکل ۱: کاروانسرای ایرانی

شکل ۲: کاروانسرای دیرگچین

این ابنیه از عصر هخامنشیان به صورت ایستگاههای دولتی و به نام چاپار خانه برای تعویض چاپار های سواری، به منظور تامین ارتباطات سریع بر پا شده بود. بنا به نوشته هرودوت کوروش دستور داده بود برای چاپار ها، مسافران ونظامیان پاسگاهها وتوقف گاههایی در سراسر کشور کنار شاهراها برپا کنند. این ایستگاهها اهمیت زیادی در امر ارتباطات اولیه داشته اند. زیرا به کمک آنها حکمرانان دولت به وسیله چاپار هایی که در راهها بوده اند توسط پیغام های کوتاه از دور ترین واحی قلمرو حکومتشان باخبر می شدند. بعلاوه با استفاده از برج های

نگهبانی که به وسیله آنها مراقب اطراف ونواحی خودنیز بودند در فواصل معین، با علامت بصری و اشارات، اخبار و دستورات را مانند، تلگراف، ایستگاهی به ایستگاهی دیگر تا مقصد می رساندند. (کیانی، محمد یوسف، ص ۲۰-۲۱)

آرتور پوپ ایران شناس آمریکایی در بررسی هنرهای ایران بر این باور است که «پیدایش کاروانسرا در عصر کهن از زمانی است که تجارت و مبادلات بازرگانی در ایران معمول شده است» (احسائی، محمد تقی، ۱۳۸۱)

این بناهای کاروانی در ابتدا به صورت ایستگاههای ساده در کنار کوره راهها برای رفت آمد سوداگران در برقراری مبادلات کالاهای کاملاً ضروری بوده است. از این طریق مسافران میتوانند با اطمینان خاطر لوازم و کالاهای خود را در گوشه ای نهاده با چهارپایان خود در این محل های امن اندکی بیاسایند (آبهام پوپ، آرتور، ص ۹۵)

در دوره اشکانیان همانند عهد هخامنشی توسعه راهها و ایجاد ایستگاههای بین راه و حمایت از کاروانیان اهمیت فوق العاده ای یافت و در اغلب مسیر جاده ها بویژه در مسیر جاده معروف ابریشم ساختمان هایی شبیه کاروانسرا احداث گردید. متأسفانه هنر و معماری عهد اشکانیان که حدود ۴ قرن در ایران حکومت میکردند به طور کامل شناخته نشده و ویژگی های هنرهای مختلف این دوره بویژه معماری تزئینات آن ناشناخته مانده بنابراین نمیتوان از نحوه معماری کاروانسراهای این دوره نظریه ای را ارائه داد. ولی در مقایسه با دژها و شهرهای اشکانی که اخیراً در دشت گرگان شناسایی گردید میتوان احتمال داد که کاروانسراهای آن زمان به صورت مربع و یا مستطیل با مصالحی چون خشت و آجر بنا گردیده و اطاق ها و اصطبل هایی در اطراف داشته است.

در معماری و توسعه کاروانسراهای پیش از اسلام عصر ساسانی را بایستی از ادوار مهم دانست. در این دوره به علت اقتصاد وسیع و گسترده اهمیت زیادی به این راهها و همچنین امنیت کاروانیان داده میشد و در نتیجه کاروانسراهای بسیار در مسیر جاده ها و گذرگاههای اصلی بنا گردید. یادگارهای با ارزشی چون «دیرگچین» در جاده تهران قم و «رباط انوشیروان» بین جاده سمنان و دامغان در مسیر جاده ابریشم و «دروازه گچ» (احسائی، محمد تقی، ص ۳۶). ک بنا به نظر هرتس فلدیک دروازه گچ کاروانسرای ساسانی است که از یک حیاط متشکل شده و گالری های طولانی در چهار طرف آن قرار دارند (کیانی، محمد یوسف، ص ۲۰۱)

همچنین «کنار سیاه» در استان فارس از آن جمله اند نقشه های کاروانسراها در این دوره بیشتر بصورت چهار ایوانی و مصالح ساختمانی آنها عموماً لاشه، سنگ، آهک، و گچ بوده است. در ادوار اسلامی عوامل متعددی در شکل یابی، توسعه و گسترش کاروانسرا ها دخالت داشته است. که اهم آنها عوامل مذهبی، نظامی، اقتصادی است و در این ارتباط، انواع کاروانسراها از نظر نقشه وجود آمده اند.

معماری انواع کاروانسراها:

از نظر معماری کاروانسراهی ایران متنوع بوده و معماران ایرانی از طرح ها و نقشه های گوناگون برای ایجاد کاروانسراها استفاده میکردند. از نظر معماری با اینکه قرن ها پیشرفت هایی از لحاظ فرم بنا در ساختمان کاروانسراها بوجود آمده و علیرغم شباهت زیادی که بین بناهای هر گروه دیده میشود در جزئیات هریک ویژگی هایی بر چشم میخورد که از نظر تنوع حیرت آور است (سیرو، ماکسیم، ۱۹۹۴)

تحقیقات ارزشمندی که توسط ماکسیم سیرو درباره طبقه بندی کاروانسراها به دو گروه کاروانسرای کوهستانی و کاروانسراهای حیاط دار دشت صورت گرفته، برای شناخت همه کاروانسراهای ایران به دلایل گوناگون از جمله شرایط آب هوایی تا شیوه معماری منطقه ای، شکل گرفته و گسترش یافته اند بایستی مورد بررسی قرار گیرد و به همین دلیل کاروانسراهای ایران را به گروه های زیر تقسیم بندی کرده اند:

۱- کاروانسراهای مناطق کوهستانی

شکل ۳: کاروانسرای قزاق گرگان منبع عکس kojaro.com کاروانسرای خواجه نظر منبع عکس toootya.com

شکل ۴: کاروانسرای لات رشت منبع عکس (قاسمی، فرید، اصول طراحی هتل)

۲- کاروانسراهای کرانه پست خلیج فارس

شکل ۵: کاروانسرای موخ احمد در نزدیکی بندر عباس منبع عکس (ملایی، معصومه، بررسی کاروانسرا های ایران)
۳- کاروانسراهای حیاط دارازدوره صفوی تا عصر حاضر

شکل ۶: کاروانسرای شاه عباسی کرج منبع عکس (ملایی، معصومه، بررسی کاروانسرا های ایران)
۴- کاروانسراهای مدور

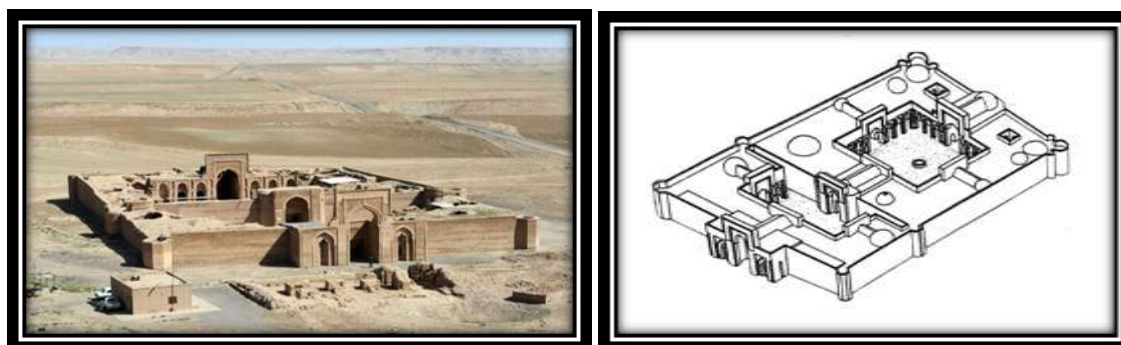
شکل ۷: کاروانسرای زین الدین مهریز یزد منبع عکس: [wikimedia.org](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zayn_al-Din_Mehriz_Caravanserai.jpg)

۵- کاروانسراهای چندضلعی

شکل ۸: کاروانسرای خان خوره منبع: گروه تحقیق و توسعه موسسه سرا

۶- کاروانسراهای دایوانی

شکل ۹: کاروانسرای ده نمک منبع: گروه تحقیق و توسعه موسسه سرا

۷- کاروانسراهای باتالارستون دار

شکل ۱۰: کاروانسرای عسکر اباد تهران - قم منبع عکس سایت تسنیم

ویژگی کاروانسرا های ایران

از بررسی کاروانسراهای ایران چنین بر می آید که اساس معماری کاروانسراهای ایران مانند سایر بناها تابع شیوه سنت و سبک رایج زمان بوده است. به این ترتیب میتوان پنداشت که کاروانسراهای پیش از اسلام نیز تابع شیوه معماری زمان خود بوده اند ولی ذکر این نکته ضروری است که شیوه معماری، محل و منطقه، مصالح ساختمانی و موقعیت جغرافیایی نقش موثری در ایجاد اینگونه بناها داشته است. شیوه ساختمان و معماری کاروانسراها از روزگاران کهن تا به امروز دگرگونی بسیار نیافته و معمولاً سبک بناها همان ایجاد «بار» بندها» و اطاق هایی است که پیرامون حیاط محصور ساخته شده است. ولی در طرح و خصوصیات هر کدام ویژگی هایی به چشم میخورد چنانکه انواع رباط ساده تا کاروانسراهای بزرگ با طرح های جالب معماری در سراسر ایران پراکنده است. ساختمان کاروانسراها معمولاً دارای حصاری است که در گوشه و گاهی در میان اضلاع و دیوارهای آن برجهایی قرار گرفته به صورتی که دروازه میان دو برج یا شبیه ستون جای دارد و دارای سردری است که گاهی بر فراز آن ساختمان دو طبقه ای ساخته اند در کاروانسراها اطاق های مسافران معمولاً پیرامون حیاط ساخته میشد و پشت آنها اصطبل قرار داشت که درب ورودی اصطبل ها چهار گوشه داخلی بنا قرار می گرفت و گاهی در ایوان حیاط باز میشده است. آثاری که از کاروانسراهای کهن بدست آمده نشان می دهد که اطاق های بی واسطه به حیاط باز میشدند ولی در دورانهایی بعدی ایوانی نیز به آنها افزودند و کاروانسراهایی که در دشت ساخته میشدند عموماً یک طبقه هستند و در بعضی از آنها روی دروازه ورودی و روی ایوان جبهه مقابل ورودی اطاق یا اطاق هایی برای نگهداری، کاروانسرایا مامورین ساخته میشده است ولی کاروانسراهای تجاری داخل شهرها عموماً دو طبقه هستند. (کیانی، محمد یوسف، ص ۵)

در دو طرف دروازه ورودی داخل کاروانسراها نیز معمولاً اطاق هایی برای پاسداران و کاروانسرادار ساخته شده است. معمولاً هر کاروانسرادارای چاه آب و انباری است که گاهی در وسط کاروانسرا و زمانی خارج از محوطه جهت تامین آب مورد نیاز مسافران ساخته می شده است.

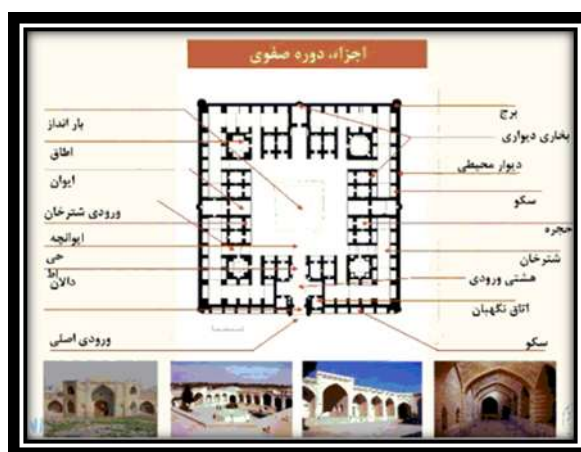
آب انبارها از نظر معماری به اشکال مختلف ساخته میشدند بعضی دارای شکل مستطیل با سقف ساده و بعضی صلیبی شکل با سقف آجری.

آب انبارها گاهی در داخل کاروانسرا و بعضی مواقع در خارج کاروانسرا ساخته می شدند. مثل آب انبارهای کاروانسراهای خلیج فارس هم بیرون بنا قرار دارند. در حالی که در مناطق مرکزی عموماً در داخل کاروانسرا ساخته می شدند.

- نکته جالب توجه اینکه در تعدادی از کاروانسراها برای رفع نیازمندی ها مسافرین، حتی نانوا، قصابی، آسیاب، مسجد، ویکسری دکان جهت خرید و فروش کالاهای کاروانی وجود داشت برای مثال می توان از کاروانسرای دیر گچین در جنوب تهران در حاشیه کویر و کاروانسرای مهیار واقع در جاده اصفهان- شیراز نام برد.

-کاروانسراهای حاشیه کویر و نواحی مرکزی ایران دارای بادگیرند که در فصل تابستان هوای خنک را به اطاق های کاروانسرامی رسانند. بادگیرها عموماً درجهه مقابل دروازه ورودی روی ایوان ها ساخته شده اند مانند رباط زین الدین در جاده یزد-کرمان و کاروانسرای جوکار (جوخواه) در نزدیکی طبس

-در بسیاری از کاروانسراها به خصوص از ده صفویه به بعد بخاری دیواری یا مکانی برای افروختن آتش تعبیه شده است. محل بخاری دیواری یا در اطاق ها ساخته می شده است یا در محل های سرپوشیده بیرون اطاق ها و همچنین بخاری ها مرتفع در اصطبل ها برای گرم کردن حیوانات ایجاد شده است. (کیانی، محمد یوسف، ص ۵)

شکل ۱۱: کاروانسرای دوره صفوی ایرانی
بررسی اقامتگاهها:

اقامت کردن و منزل کردن:

با توجه به تعریف منزل و مقام و نیز کاربرد این کلمات در متون تاریخی مانند سفر نامه ها آنچه در تفاوت بین اقامت و منزل کردن قابل ذکر است، این است که در مسیر زیارت، منزل مفهومی عام است. مثلاً گفته می شود: «فردا به منزل سرپل ذهاب می رسیم» یا از «منزل کردن» در کاروانسرا یا آبادیهای بین راه سخن به میان می آید. اما «اقامت» شأنی بالاتر از منازل بین راهی و گویا مخصوص به مقصد سفر است.

از لحاظ مفهومی نیز اقامت با «ایستادن» و منزل کردن با «نشستن» نزدیک است. گویی منزل کردن «نشستن برای تجدید قوا و راه افتادن دوباره» و اقامت «تجدید قوا برای برخاستن» است.

به بیان دیگر منزل کردن در مسیر حرکت افقی زائر اتفاق می افتد، حال آنکه اقامت در آستانه حرکت عمودی زائر رخ می دهد.

در زمینه کاربری زائرسرا باید به بعضی ویژگی های استفاده کنندگان از جمله وضعیت اعتقادی، روحی و روانی و وضعیت اقتصادی زوار توجه نمود. این بدان معنا نیست که ابعاد عمیق تر اعتقادی، روحی، روانی، فرهنگی و ... مورد بی توجهی قرار می گیرند (معین، محمد؛ فرهنگ فارسی معین؛ امیر کبیر، ۱۳۸۲).

تعریف اقامتگاه

اقامتگاه عبارت است از مکانی عمومی و یا خصوصی که شخص یا اشخاص بتوانند در آن یک استراحت چندساعته و یا یک اقامت یکروزه یا چند روزه را داشته باشند.

تاریخچه ی پیدایش اقامتگاه ها

ازدیرباز انسان مجبور بوده برای امرار معاش و همچنین برقراری ارتباط با سایر هموعان و همچنین جهت رفع مایحتاج، کسب علم، کسب درآمد، زیارت اماکن مذهبی و یا برای تفریح از مکانی به مکان دیگر طی طریق نماید لذا در گذشته که حمل و نقل در حد ضعیفی بوده و انسان ها برای حمل و نقل مجبوره استفاده از چهارپایان بوده اند در مسافت های طولانی که روزها و گاهی ماهها بطول می انجامید به اجبار بایستی در چند مکان در طول راه توقف و استراحت و یا اسکان می یافت. از این رو در مسیرهای پرتدد جهت رفع این نیاز و همچنین جهت بالا بردن امنیت راهها بناهای مختلف احداث گردید که از ابتدایی ترین این بناها می توان به کربات (کارباط) اشاره کرد. کارباط بنایی بود که بیرون از شهر و در کنار جاده ساخته می شد تا کاروانهای ایرانی و غیرایرانی در دشتهای پهناور به آسانی و آسودگی کالا و مسافر را از خاور به باختر و از شمال به جنوب می برده اند (رئیزی، مهدی، داستان اقامت در معماری زیارت، پایان نامه ارشد، دانشگاه شهید بهشتی ۱۳۸۶).

زیارت

در مذهب و عالم روحانی، زیارت سفری طولانی یا جستجویی برای معنای اخلاقی عظیم است. بعضی اوقات، زیارت سفری به حرم یا مکان قدسی مهم برای باورها و اعتقادات فرد است. پیروان تمامی ادیان عمده در زیارت شرکت می کنند. فردی که چنین سفری را آغاز می کند زائر می نامند (جوادی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۷).

زائر

زیارت کننده، دیدار کننده، جمع آن زوآر، زائرین، زائران، زور است. (فرهنگ عمید و لغتنامه دهخدا) (دهخدا، ۱۳۷۳، ص ۵۵).

زائرسرا

نوعی مکان اقامتی است که بیشتر در نزدیکی امامزادهها و اماکن مذهبی بنا می شود. شهرهای مذهبی مانند مشهد و قم دارای تعداد زیادی زائر سرا هستند. زائرسراها ممکن است همانند هتل دارای اتاق ها و سوئیت های مجزا باشند. اما معمولاً چون مورد استفاده

گروهی کاروانهای زیارتی قرار می گیرند دارای خوابگاههای گروهی با تختخواب یا بدون تختخواب هستند (رئیزی، مهدی، داستان اقامت در معماری زیارت، پایان نامه ارشد، دانشگاه شهید بهشتی ۱۳۸۶).

زائر سرای میان راهی

نمونه ی جالب زائر سرا (که ظاهراً به همین مقصد ساخته شده است) ساختمان زائر سرا در مجاورت امامزاده سلطان حسین (ع) در نایین است (که بنایی از دوره پهلوی است). فضای مقابل این امامزاده شریف یکی از توقفگاههای مهم جاده ی تهران- بندر است. زائر سرای مجاور حرم، برای مسافران و زائران امکان اقامتهای ضروری را فراهم می سازد.

شکل ۱۲: زائر سرای حضرت حسین ابن موسی الکاظم (ع) طیس-میقات الرضا کاروانسرا

کاروانسرا شکل عمومی و معمول اقامتگاههای بین راهی در گذشته ی نه چندان دور است که لزوماً اختصاص به زائر ندارد و اصولاً با مفهوم «سفر» و «مسافر» تعریف می شود، اما برخی کاروانسراهای واقع بر مسیر شهرهای زیارتی چنان اهمیتی می یابند که می توان از آنها با نام «کاروان سرای زائر» یاد کرد، از جمله می توان به مجموعه ی کاروانسرای میاندشت اشاره کرد که در میانه جاده ی ری- مشهد واقع شده است.

نیز لازم است اشاره کنیم تجارت - سراها و حتی مدرسه ها را می توان به نوعی الگو برداری کالبدی از کاروانسرا ها برای محیط شهری به حساب آورد.

کمپ زائر

«کمپ» ها نیز از الگوهای معاصر و بین الملل اقامتگاههای بین راهی مسافران هستند. قرارگیری کمپ ها در مسیر جاده های زیارتی تا حدودی عناصر تشکیل دهنده ی آنها را متأثر می سازد. برای مثال در کمپ های مسیر تهران-مشهد مانند «سرخه» در نزدیکی سمنان یا کمپ «دامغان»، در میان عناصر تشکیل دهنده ی مجموعه ی بین راهی مسجد نقش کلیدی دارد. البته کمپ ها برای اقامت کوتاه در نظر گرفته می شوند و به ندرت برای «شب ماندن» کاربرد دارند (سازمان ایرانگردی و جهانگردی، طرح تحقیقاتی

نظرسنجی، فروردین ۷۹)

موکب زوار

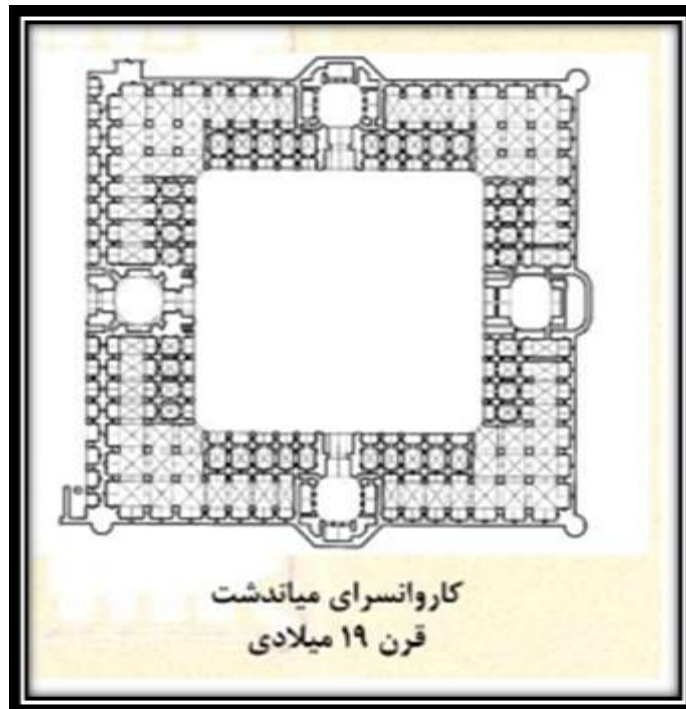
یکی از الگوهای اقامتی موقت بین راهی که در محدوده ی عراق برای ایام زیارتی خاص مرسوم است، چیزی شبیه به ایستگاههای صلواتی است. در ایام زیارتی مانند ۲۸ صفر که زائران مسافت نجف تا کربلا را پیاده طی می کنند تمام طول مسیر پر از اتاقکهای هیئت های شهر های مختلف عراق می شود، که با اشتیاق فراوان به زائران خدمت رسانی می کنند. شکل کالبدی این ایستگاهها بسیار متفاوت است و از اتاقکهای چادری و برزنتی، تا ساخته های نیلین و تا ساختمان های بنایی دائم را در بر می گیرد. شب هنگام زائرانی که در میانه ی راه هستند در همین گونه ایستگاه ها اقامت می کنند. (رئیزی، مهدی، داستان اقامت در معماری زیارت، پایان

نامه ارشد، دانشگاه شهید بهشتی ۱۳۸۶).

بررسی کاروانسرای بین راهی

کاروانسرای میان دشت شاهرود

کاروانسرای میاندشت شاهرود سمنان؛ در کیلومتر ۱۰۳، جاده شاهرود- سبزوار، واقع شده است. این کاروانسرا امروزه شامل سه کاروانسرا است که در امتداد غرب به شرق، در کنار یکدیگر قرار گرفته اند. بر سردر کاروانسرای میانی، کتیبه ای منظوم به تاریخ ۱۲۹۰ است؛ و بر سردر کاروانسرا غربی، کتیبه ای از تعمیرات سال ۱۲۹۱ خبر می دهد. در سه کاروانسرای میان دشت و بیرون آنها ۲۰،۰۰۰ زائر می توانستند خانه نمایند

شکل ۱۳: کاروانسرای میانداست

براساس منابع بررسی شده، کاروان سرای غربی این مجموعه از کاروانسراهای شاه عباسی است. بانی دو کاروانسرای دیگر حسین خان نظام الدوله، ایلخانی شاهسون، ملقب به "شهاب الملک" والی خراسان، بوده است. کاروانسرای صفوی را حاجی علی نقی کاشانی در دوره قاجاریان مرمت کرده و کتیبه کاروان سرای میانی به خط "عبدالوهاب" است.

محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، مولف مطلع الشمس در توصیف این سه کاروانسرا نوشته است که در این مجموعه و بیرون آن، بیست هزار نفر می توانند اقامت کنند. جهانگردان و مستشرقان بسیاری در این کاروانسرا اقامت و در سفرنامه های خود به آن اشاره کرده اند. هانری رنه د آلمانی، این مجموعه را بزرگترین کاروانسرای راه مشهد- تهران دانسته و نوشته است که در این کاروانسرا، مانند شهر، دکانهای قصابی و نانوايي و سراجی و غیره وجود دارد و چند دلاک و پینه دوز سر مسافران را اصلاح و پاپوش آنان را تعمیر می کنند. در سفرنامه خراسان و کرمان، تألیفی به سال ۱۳۲۱ آمده که در اینجا تلگراف خانه دولتی دایر بوده است.

کاروانسرای غربی این مجموعه در دوره صفویان در مسیر جاده ابریشم احداث و برای امنیت آن در برابر حملات راهزنان، دو قلعه و یک چاپارخانه در جوارش بنا شد. در دوره قاجاریان، جاده ابریشم اهمیت گذشته را نداشت؛ ولی کثرت زوار و مسافران مشهد باعث تردد بسیار در این راه بود و کاروانسرای صفوی گنجایش آن جمعیت را نداشت. به همین علت، کاروانسرای دیگری در سوی شرقی آن ساختند و پس از مدت کوتاهی، فضای میانی این دو خود به کاروانسرای بدل شد. در دوره معاصر، از کاربرد این مجموعه کاسته شد و به مرور زمان آسیب هایی به آن وارد گردید.

شکل ۱۴: تصاویر کاروانسرای میاندشت (منبع: RIBNEWS)

در سال ۱۳۷۴ شمسی، سازمان میراث فرهنگی کشور مرمت این مجموعه را آغاز کرد. در این مرمت، پس از بازسازی دیوارهای خارجی کاروانسرای غربی، پشت بندهای آجری برای آنها ساخته شد. کاروانسرای صفوی میاندشت با مساحتی در حدود ۲۱۰۰ مترمربع کاروانسرای کوچک محسوب می شود. در این بنا، اسطبلها به دور حجره ها و ایوانها و ایوانچه ها و حیاطی کم وسعت حلقه زده اند. در میانه جبه های حیاط، چهار ایوان قرار دارد. دو ایوان شرقی و غربی در دو سوی محور فرعی حیاط از رخ بام کلی حیاط بالاتر رفته اند و جلوه بیشتری دارند. نزدیکی این دو ایوان بلند به یکدیگر حیاط کاروانسرا را محصورتر می نماید و علاوه بر این، محور شاخصی در امتداد ورودی پدید آورده است.

شکل ۱۵: سه بعدی کاروانسرای میاندشت منبع عکس (سایت پارسا کد)

سردر، که از دیوار بیرونی کاروانسرا جلوتر آمده است و نیز هشتی در ابتدای این محور قرار دارند. در طرفین هر یک از ایوانهای غربی و شرقی، دو ایوانچه وجود دارند. در طرفین هر یک از ایوانهای غربی و شرقی، دو ایوانچه وجود دارد. در چهار گوشه حیاط، ایوانچه هایی به شکل نیم هشت ساخته شده که هر یک با سه حجره مرتبط است.

راه ورود به اسطبلهای پیرامون بنا از ایوانهای شمالی و جنوبی است. بر گرداگرد اسطبلها و بالاتر از کف آنها، غرفه هایی عمیق احداث شده که نقش بارانداز داشته اند. وجود هفت برج مدور در پیرامون کاروان سرا، که آن را به شکل قلعه درآورده است، از نا امنی منطقه در زمان احداث بنا خبر می دهد.

در بخش شرقی مجموعه، کاروانسرای بسیار بزرگ با مساحتی بیش از ۸۸۰۰ مترمربع واقع است که از قرارگیری ایوانها و ایوانچه ها و حجره ها و سپس اسطبلها بر گرداگرد حیاطی وسیع شکل گرفته است. ایوان میانه هر ضلع اندکی رخ بام کلی حیاط را شکسته است.

ایوان های جبهه های شمالی و جنوبی کم عمق اند و در پشت آنها، حیاط های کوچکی با قاعده هشت و نیم هشت قرار دارد. هر یک از این حیاط ها که مشابه آن در دیگر کاروانسرا ها دیده نمی شود، به همراه فضاهای پیرامون خود بخش خصوصی کاملی بوده است. در جبهه جنوبی، سه دری بر گرد یکی از این حیاط های کوچک نشسته است که راه آنها از کفش کنه های گوشه های حیاط است. حیاط پشت ایوان جبهه شمالی، علاوه بر حجره ها و کفش کنه ها، اسطبل اختصاصی در کنار خود دارد. بدین ترتیب، این قسمت ها چون خانه هایی در مقیاس کوچک، برای خانواده ها بوده است. طرح جبهه شرقی کاروانسرا مشابه دو جبهه شمالی و جنوبی است و در پشت ایوان این جبهه نیز، فضاهای متعددی در پیرامون فضایی مرکزی واقع است، با این تفاوت که فضای میانی این جبهه سر پوشیده است. فضاهای پشت ایوانها در میانه هر جبهه از دیوار پیرامون کاروانسرا بیرون زده و نمای خارجی بنا را از یک نواختی در آورده است. اسطبلهای این کاروانسرا دورادور پشت حجره ها را پوشانده است. بخش اصلی آنها فضاهایی با قاعده مربع -در چهار گوشه حیاط- با چهار ستون در میانه است. بخش میانی این فضاها به صورت سکویی از کف اسطبل بالاتر است که محلی برای اقامت چهارپاداران بوده است. در گوشه جنوب غربی کاروانسرا، این فضای اصلی، ستونهای بیشتری دارد که احتمالاً در مرمت های دوره های بعد اضافه شده است. از هر یک از این فضاها، فضاهایی چون دو بازو در امتداد اضلاع کاروانسرا منشعب شده است. دستگاه ورودی کاروانسرا در میانه جبهه غربی آن قرار دارد. سردر بنا از بدنه این جبهه پیش تر نیامده است؛ اما به همراه ایوانچه های طرفین خود و هشتی و ایوان پشت آن از حجم کلی بنا بالاتر رفته و در نتیجه، بخش مشخصی در بنا ایجاد شده است. هشتی فضایی وسیع با قاعده هشت و نیم هشت است که غرفه هایی در پیرامون آن قرار دارد. در طبقه دوم هشتی نیز، طاق نما و غرفه هایی وجود دارد که برگرد فضای خالی میانه سقف نشسته و به میان هشتی مشرف اند. این فضاها با ایوانچه ها و دیگر فضاهای طبقه دوم سردر نیز ارتباط دارند.

شکل ۱۶: هشتی ورودی تالار غربی

کاروانسرا میانی این مجموعه در واقع حاصل اتصال دو کاروانسرای صفوی و قاجاری است و ورودی این دو کاروانسرا به آن باز می شود. این بنا، که در واقع پیش ورودی این دو بناست، کاروانسرای ناقص است. صحن بسیار وسیع این بخش از سه طرف با ردیف ایوانچه ها محصور و در ضلع چهارم (غربی)، به کاروانسرای صفوی و قسمتی از قلعه مجاور آن محدود است.

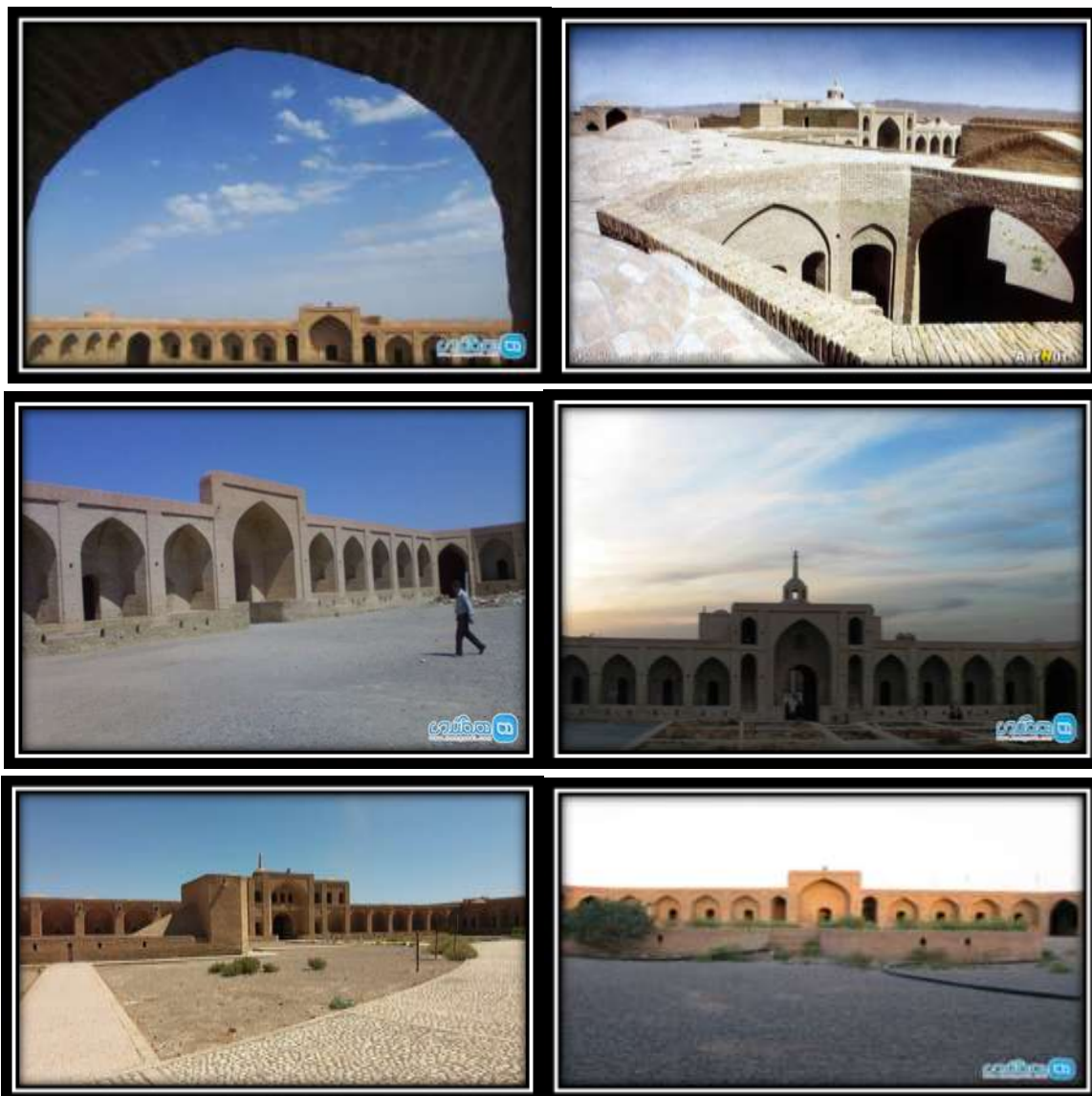
قلعه مذکور امروزه مخروبه و قسمت های کمی از آن بر جای مانده است. این بخش از مجموعه فقط در جبهه جنوبی حجره هایی دارد. ورودی این کاروانسرا، که در واقع ورودی کل مجموعه است، در میانه همین جبهه واقع است. سردر این ورودی از نمای اطراف خود مرتفع تر و ایوان پشت این سردر نیز از رخ بام کلی حیاط بالاتر رفته است. در جبهه ی شمالی نیز، ایوانی در تقابل با ایوان جنوبی قرار گرفته است که دهانه ای وسیع تر و ارتفاعی بیش از ایوانچه های طرفین خود دارد. این ایوان که دقیقاً در میانه ضلع شمالی حیاط

نیست، شاید راه ورودی بناهای دیگری در این قسمت بوده باشد. بقایای ساختمانی در پشت این ضلع نشان می دهد که فضاهایی دیگر در پشت ایوانچه های این دو جبهه وجود داشته که امروزه از بین رفته است. محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، مؤلف مطلع الشمس به وجود تلگراف خانه در این قسمت اشاره کرده است. این مجموعه سه آب انبار نیز دارد: دو آب انبار بدون هیچ نظامی در حیاط میانی و سومی در خارج مجموعه، در نزدیک ورودی همین حیاط واقع است. از دو آب انبار حیاط، یکی صفوی است و هم زمان با کاروانسرای غربی احداث شده و دیگری قاجاری است. غلامحسین خان افضل الملک، در سفرنامه خراسان و کرمان آورده که، آب انبار صفوی آب بهتری داشته است. یکی از زیباترین مجموعه های تاریخی استان سمنان کاروانسراهای میاندشت است که شامل سه کاروانسرا و سه آب انبار است. کاروانسرای شمالی صفوی بوده و از معماری جالبی برخوردار است و حجره ها مشابه سایر کاروانسراها گرداگرد حیاط مرکزی ساخته شده اند. شاهنشین زمستانی در ضلع شمالی و شاهنشین تابستانی در ضلع جنوبی قرار دارد. این کاروانسرا دارای چهار ایوان است و باره بندها در پشت حجره ها قرار دارد. دو کاروانسرای دیگر مربوط به دوره قاجار است که در سطح وسیعی ساخته شده و کاروانسرای میانی دارای آب انباری بوده که آب آن خود جوش است و در وسط حیاط قرار دارد. کاروانسرای جنوبی سردر بسیار زیبایی دارد و دارای حجره های متعددی است که احتمالاً مورد استفاده مسافرین متاهل با خانواده شان قرار می گرفته است و باید به خاطر داشت که این مجموعه در یک زمان چند هزار مسافر را در خود جای می داده و پاسخگوی نیازهای آنان از جمله آب بوده است

شکل ۱۷: آب انبار منبع سایت RIBNEWS

این بنا در بیرون دارای آب انباری خودجوشی است. این مجموعه در ۱۰۵ کیلومتری شرق شاهرود در مسیر جاده شاهرود - تهران واقع شده و مرمت های انجام شده در بنا شامل استحکام بخشی لازم، دوخت و دوزهای لازم در کاروانسرای صفوی، سبک کردن بامها و دوغاب ریزی طاق ها و پوشش با بتون سبک در کاروانسرای صفوی، آجر فرش ضلع غربی کاروانسرای میانی، مرمت سکوها و مربوطه و حجره های مجموعه، پی بندی مخزن آب انبار شماره یک و مرمت های مربوطه، گشودن دیوار حجره و باره بند و درآوردن یک سوئیت از تلفیق سه حجره، تعبیه یک تخت دو نفره در ارتفاع ۲،۲۵ متری یکی از حجره های حیاط جنوب غربی است. این بنا در شهریور سال ۱۳۳۶ به شماره ۱۴۳۹ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است

شکل ۱۸: تصاویر از کاروانسرای میاندشت منبع سایت همگردی

یافته ها:

ردیف	اصول طراحی	توضیحات تشریح
۱	تنوع طراحی	از نظر معماری کاروانسراهای ایران متنوع بوده و معماران ایرانی طرحو نقشه های گوناگون برای ایجاد کاروانسرا استفاده میکردندو از نظر معماری با اینکه قرنهای پیشرفت هایی از لحاظ فرم بنا در ساختمانکاروانسراها آمده وعلیراغم شباهت زیادی که در بین بناهای هر گروه دیده میشود درجزئیات هریک ویژگی هایی میخورد که حیرت آور است .دلایل گوناگونی از جمله شرایط محیطی آب هوایی تا شیوه معماری منطقه ای گرفته وگسترش یافته اند.
۲	شباهت جزئیات	باتوجه به معماری هر دوره وسبک های مختلف در ایران باستان بوده ولی از نظر جزئیات در کاروانسراها ج و شباهت زیادی را میتوانو ضوح دید این شباهت ها عموما در طراحی داخلی کاروانسرا و در طرح پلان کاروانسرا ب چشم میخورد

۳	سنت سبک	از بررسی کاروانسراهای ایران چنین بر می آید که اساس معماری کاروانسراهای ایران مانند سایر بناها تابع سنت وسبک رایج زمان بوده است. به این ترتیب میتوان پنداشت که کاروانسراهای پیش از اسلام نیز تابع معماری زمان خود بوده اند ولی ذکر این نکته ضروری است که شیوه معماری، محل و منطقه، مصالح ساختمانی و موقعیت جغرافیایی نقش موثری در ایجاد اینگونه بناها داشته است. شیوه ساختمان و معماری کاروانسراها از روزگاران کهن تا به امروز دگرگونی بسیار نیافته
۴	امنیت	کاروانسراها عموماً خارج از شهرها و به خصوص بین دوشهر ساخته میشدند و به علت وجود راهزنان و وحشی و ایجاد مزاحمت برای مسافران باید امنیت را برقرار میداشتند و طراحی آنها به شکلی بود که نتوان این کاوران خللی وارد شود و به همین دلیل معمولاً ایوان های بلند و دیوار های بلند کاروانسرا را محصور می و برج های بلند اطراف کاروانسرا جهت دید بانی و امنیت کاروانسرا طراحی میشده است
۵	اقامت	کاروانسرا شکل عمومی و معمول اقامتگاههای بین راهی در گذشته ی نه چندان دور است که لزوماً اختصاصاً زائر ندارد و اصولاً با مفهوم «سفر» و «مسافر» تعریف می شود، اما برخی کاروانسراهای واقع بر مسیر ش زبارتی چنان اهمیتی می یابند که می توان از آنها با نام «کاروان سرای زائر» یاد کرد. کمپ های زائر برگر کارایی و کاربرد کاروانسراها در دوران معاصر میباشند در حالی که کمپ های زائر به ندرت برای شب ماندن میرفته اند ولی کاروانسرا عموماً محل استراحت و اقامت کردن در شب کاربرد داشته اند.
۶	معنویت	هنر معماری اسلامی با تکیه بر اصل خدامحوری، هنری است که برپایه ایین شکوهمند اسلام گام برمی میراث معماری اسلامی ثروتی تمدنی به شمار می رود که با توجه به شرایط عصر و تحولات تمدنی و ویژگی خاص خود را براساس نگاه و دید معنوی و دینی خود حفظ کرده است از آنجا که دین بر آن است تا موه گروندگان خود را به عبادتگری فراخواند و عبادت را از اساسی ترین ابعاد وجودی هر انسانی تلقی می کند و فضاها به نحوی که متناسب با درونمایه های آن دین باشد بسیار با اهمیت تلقی شده است. با ظهور اسلام و مسلمان به ساخت بناها، معماران تلاش کرده اند تا از این هنر نه تنها در بنای مساجد بلکه در کاخها، کم خانه ها و ساختمانهای شهری حمام و دیگر بناها از آن بهره برند.
۷	هندسه	احساس زائر و ارتباط آن با فضا با توجه به نیازه های آن بسیار مهم بود و اثر آن بر طراحی به گونه ای بود توده در کشیدگی ها و ارتفاع و محل جای گیری آن مطابق بر نیازها و بوجود آورنده احساس مناسب باشد به صورت لکه در ابتدا شکل گرفت تا در نهایت کلیتی منسجم و منطبق بر اصل موضوع (منزلگاه) بوجود آ این اساس هندسه ای منعطف و قابل گسترش در کل سایت برای رسیدن بخواسته های طراحی در نظر گرفت
۸	فضا	به نظر میرسد نزدیکترین تعریف فضا این باشد که فضا خلئی است که میتواند شئی را در خود جای ده چیزی اکنده شود. فضا چیزی نیست که تعریف دقیق و مشخصی داشته باشد با این حال قابل اندازه گیری اس مجموعه ای است از روابط میان اشیا حتماً لازم نیست از همه سمت محصور باشد و بدین سان اجباری نیس همواره نهایی داشته باشد و هرچه ساختار فضایی ساده تر باشد درک آن فضاها به مثابه یک کلیت ساده تر و بلعکس پیچیدگی در نظم آن اعث میشود تا نگاه ما بیشتر به دنبال ساختار و ریز نقش آن باشد. روح ح طراحی فضا همواره در حال تغییر و تابعی از فرهنگ است. [۱۴]

جدول شماره ۱: نگارنده

نتیجه گیری:

نیاز انسان به سر پناه و مامن نه تنها در سکون بلکه در سفر هم از روزگار باستان مورد توجه بوده است. در ایران زمین از گذشته های بسیار دور آثار و مظاهر از این گونه پناگاهها و استراحت گاههای بین راه دیده میشوند که بسیاری از آنها را میتوان از نظر شیوه ساختمانی از شاهکارهای معماری و هنری عصر خود بحساب آورد. در ایران باستان ایجاد این گونه بناها با ویژگی های گوناگون در هر شهر و روستا جاده های حاشیه کویر و معابر کوهستانی به نام های مختلف چون رباط و کاروانسرا روبه توسعه و گسترش نهاد. احداث کاروانسرا در ایران سابقه ای بس قدیمی داشته و طبق منابع تاریخ، ایران در احداث کاروانسراها و همچنین سیستم ارتباطات مبتکر و پیش قدم بوده است. منابع تاریخی حکایت از آن دارد که هخامنشیان پایه گذار ایجاد بناهای مورد بحث ما هستند در معماری و توسعه کاروانسراهای پیش از اسلام عصر ساسانی را بایستی از ادوار مهم دانست. در این دوره به علت اقتصاد وسیع و گسترده اهمیت زیادی به این راهها و همچنین امنیت کاروانیان داده میشد و در نتیجه کاروانسراهای بسیار در مسیر جاده ها و گذرگاههای اصلی بنا گردید. اما بعد از وزود اسلام به ایرانو بخصوص مذهب شیعه وجود امامان و امامزادگان و مرقد های مطهر ایشان تغییرات جدیدی در سفر ها ب وجود آمد که میتوان گفت عنوان گردشگران مذهبی و معنوی یا همان زائران از آن زمان جایگاه جدیدی برای خود باز کرد که این زائران پای پیاده ب دیدار معشوقان خود شتافته اند کدر این موارد نیاز ب منزل گاهای بین راهی که نام زائر سرا بخود گرفته اند که این زائر سرا ها عموماً در کنار مرقد امام زادگان و مکان های مذهبی بوده اند.

زائر سرا نوعی مکان اقامتی است که بیشتر در نزدیکی امامزادهها و اماکن مذهبی بنا می شود. شهرهای مذهبی مانند مشهد و قم دارای تعداد زیادی زائر سرا هستند. زائر سراها ممکن است همانند هتل دارای اتاق ها و سوئیت های مجزا باشند. اما معمولاً چون مورد استفاده گروهی کاروانهای زیارتی قرار می گیرند. با توجه ب وجود مرقد مطهر امام رضا (ع) در شهر مشهد و راهی شدن زائران زیادی در طول سال به سمت شهر مشهد زائر سراهای متعددی در این مسیر بوجود آمده است که هنوز هم اثری از آنان موجود میباشد و بعضاً باسازی شده اند و مورد استفاده قرار میگیرند نمونه موردیک مورد تحقیق قرار گرفته است کاروانسرای میاندشت شاهرود در استان سمنان میباشد. در این تحقیق توانسته ایم روابط بین طراحی زائر سرا و کاروانسرای بین راهی شباهت ها و تفاوت ها و تغییراتی که در این ساختمان ها مشاهده شده است را مورد بحث و تفحص قرار داده ایم تا در اختیار استفاده کنندگان و اهل علم قرار بگیرد باشد که عزیزان بتوانند به نحو احسن مورد استفاده قرار بدهند.

منابع

- ۱- سیرو ماکسیم، ۱۹۹۴، کاروانسرا های ایران وساختمان های کوچک میان راهها ،ترجمه عیسی بهنام ،انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ،ایران،تهران،ص ۷۵
- ۲- احسائی محمدتقی، ۱۳۸۱، یادى از کاروانسراها رباطها و کاروانها در ایران، انتشارات امیرکبیر، تهران، ص ۱۵
- ۳- کیانی، محمد یوسف، کلایس، والفرا، ۱۳۷۳، کاروانسراهای ایران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور
- ۴- کیانی، محمد یوسف، کلایس، والفرا، ۱۳۶۲، فهرست کاروانسراهای ایران، انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، تهران، ج اول
- ۵- کیانی، محمد یوسف، ۱۳۷۰ پایتخت های ایران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران
- ۶- کیانی، محمد یوسف، ۱۳۶۶ معماری ایران دوره اسلامی، انتشارات ارشاد اسلامی، تهران
- ۷- احسائی، محمد تقی، ۱۳۳۱ یادى از کاروانسراها، رباط ها و کاروانها در ایران ، موسسه انتشارات امیرکبیر، تهران
- ۸- گروه تحقیق وتوسعه موسسه سرا
- ۹-سایت ویکی پدیا
- ۱۰-سایت همگردی
- ۱۱- سایت تنسیم
- ۱۲-سایت پارساكد
- ۱۳-سایت RIBNEWS
- ۱۴-سایت Tooootya.com
- ۱۵-سایت Kojaro.com
- ۱۶-سایت Wikimedia.org